

Reconstructing Convention Fernand Pouillon's La Tourette Housing Project in Marseilles (1946-1953)

De reconstructie van conventies Fernand Pouillons La Tourette in Marseille (1946-1953)

Tom Avermaete

*Waarom was er, vanaf de oudheid tot de negentiende eeuw, overal harmonie te vinden, ondanks de afwezigheid van machines en democratie? Waarom worden we, in een tijdperk van socialisme, van overvloed, gedwongen in fletse steden te leven, in woonkazernes? Bent u soms de handleiding bij die krachtige voorbeelden kwijtgeraakt?*¹

Dit citaat uit het boek *Mémoires d'un architecte* dompelt je in één klap onder in de gedachtewereld van de Franse architect Fernand Pouillon (1912-1986). Hoewel Pouillon behoorde tot de groep grote, moderne architecten die na de Tweede Wereldoorlog werkte aan de Franse wederopbouw – die werd aangedreven door harde moderne paradigma's en bouwmethoden – staan klassiekere begrippen als compositie, proportie en tektoniek centraal in zijn architectonische denken en praktijk.² Pouillon studeerde eerst aan de École des Beaux-Arts in Marseille en vervolgens aan de École de Beaux-Arts in Parijs: allebei opleidingen die de eigentijdse architectuur definieerden door middel van de assimilatie van compositorische conventies uit de klassieke architectuur.

Na zijn afstuderen trad de jonge Pouillon in dienst bij het bureau van Auguste Perret, waar hij voor de wederopbouw van Le Havre experimenteerde met de relatie tussen klassieke architectonische modellen en moderne bouwmethoden. Maar het was waarschijnlijk het in 1949 geïnitieerde woningbouwproject La Tourette in Marseille dat Pouillon aanzette tot nadenken over de complexe relatie tussen traditie en vernieuwing. Het programma en de locatie van het woningbouwproject La Tourette waren het resultaat van de oorlogsverwoestingen die in 1943 door het Duitse leger waren aangericht. Om het verzet te breken, dat zich in de smalle straatjes van de oude wijk Le Panier schuil hield, werden grote delen van de historische stadsstructuur vernietigd. Het resulterende woningtekort vormde de basis voor een nieuw debat over collectieve huisvesting in Marseille, waarbij een geheel nieuwe typologie werd overwogen: massawoningbouw in hoogbouw.

Het tussen 1943-1953 ontworpen La Tourette is één van de opvallendste illustraties hoe de toevoeging van moderne woningtypen aan het stadscentrum van Marseille zijn beslag kreeg. Terwijl Le Corbusier tegelijkertijd zijn Unité d'Habitation bouwde in de buitenwijken van de stad, vrijwel onafhankelijk van de bestaande stedelijke context, stond Pouillon voor de uitdaging de moderne typologie van schijf en toren te integreren in de overblijfselen van de historische stad. Hoewel materiaal schaars was, kreeg hij de opdracht een degelijk woningbouwproject te realiseren tegen lage kosten. Het programma bestond uit 260 woningen met, zoals overal rondom de oude haven van

Tom Avermaete

*Why has harmony been omnipresent from antiquity to the nineteenth century, in spite of the absence of machines and democracy? Why do we, in an age of socialism and abundance, limit ourselves to living in feeble cities, in military housing? Have we lost the methods that lead to powerful examples?*¹

This sentence from the book *Mémoires d'un architecte* immediately immerses us in the world of thought of French architect Fernand Pouillon (1912-1986). Though Pouillon was one of the great modern architects who contributed to the French reconstruction that was driven by hard modern paradigms and construction methods in the years following the Second World War, the notions at the centre of his architectural thinking and practice were more classical: composition, proportion and tectonics.² Pouillon was educated first at the Ecole des Beaux-Arts in Marseilles and then at the Beaux-Arts in Paris, both educations in which contemporary architecture was defined through an assimilation of the compositional conventions of classical architecture.

After his study the young Pouillon joined the office of Auguste Perret, where he experimented with the relation between classical architectural figures and modern building methods for the reconstruction of the city of Le Havre. But it was most probably the housing project of La Tourette in Marseilles, commissioned in 1949, that required from Pouillon to think about the relation between tradition and innovation in all of its complexity. The programme and location of the La Tourette complex found its origin in the destruction that was caused in 1943 by the German military. While the intent was to cripple the resistance based in the narrow streets of the old *Le Panier* neighbourhood, the result was that vast areas of the historical city structure were destroyed. The resulting shortage of housing opened the way for a new discussion on collective housing in Marseilles and for the consideration of an entirely new typology: high-rise mass housing.

The La Tourette housing project, conceived between 1943 and 1953, is one of the most prominent examples of how this insertion of modern housing typologies into the city centre of Marseilles took place. While Le Corbusier realized his Unité d'Habitation simultaneously on the outskirts of the city, being largely independent from an existing

¹ Fernand Pouillon, *Mémoires d'un architecte* (Paris: Éditions du Seuil, 1968), 31.

² Introductions to the work of Pouillon can be found in: Marc Bédarida, *Fernand Pouillon* (Paris: Éd. du Patrimoine, 2012); Fernand Pouillon and Jacques Lucan,

Fernand Pouillon, Architecte: Pantin, Montrouge, Boulogne-Billancourt, Meudon-La-Forêt (Paris: Picard, 2003); Jean L. Bonillo, *Fernand Pouillon: Architecte Méditerranéen* (Marseille: Imbernon, 2001); Bernard F. Dubor and Fernand Pouillon, *Fernand Pouillon* (Paris: Electa Moniteur, 1986).

Marseille, commerciële ruimten en garages op de begane grond.

De architectuur als stedelijk feit

Een van de meest kenmerkende uitgangspunten van La Tourette is dat Pouillon het van het begin af aan als een stedelijk project opvat. In tegenstelling tot de Unité d'Habitation, maar ook tot veel andere moderne woningbouwprojecten in het naoorlogse Frankrijk die het patroon volgden van losse gebouwen in nieuw aangelegde, groene openbare ruimten, was woningbouwproject La Tourette erop gericht de moderniteit een plaats te geven binnen het historische stedelijke weefsel van Marseille.³ Pouillon vond de moderne typologie van de toren of schijf niet onverenigbaar met de structuur en elementen van de traditionele stad. Deze specifieke benadering had hij gemeen met zijn grote voorbeeld Auguste Perret, die in Le Havre al had laten zien dat het heel goed mogelijk is een sterke combinatie van moderne bouwmethoden en traditionele stedelijke figuren te realiseren.⁴

Pouillon's poging om met La Tourette een stedelijke vorm tot stand te brengen, is vooral terug te zien in het masterplan. Hij kiest hier voor de figuur van een binnenplaats met rondom woningbouw die wordt onderbroken door een bestaande kerk en op bepaalde punten via trappen en passages aansluit op de bestaande stedelijke geografie. De woningen rond de binnenplaats zijn gearticuleerd als schijven en blokken in een strakke, maar niet gesloten, formatie. De variatie in hoogte van de verschillende onderdelen is geconcentreerd als stedelijk *landmark*. Op verschillende schetsen van Pouillon is te zien hoe hij de hoogte van de grootste toren bestudeert, en onderzoekt hoe die eruit ziet vanaf de andere kant van de baai. Door een combinatie van ruimtelijke compositie, topografie en pittoreske techniek definieert Pouillon zijn La Tourette-project als een rustige en levendige achtergrond voor het stadsleven, maar tegelijkertijd verankert hij het gebouw stevig in het stedelijk weefsel en de vorm van het historische Marseille.

¹ Fernand Pouillon, *Mémoires d'un architecte* (Paris: Éditions du Seuil, 1968), 31.

² Zie voor een inleiding in het werk van Pouillon ook: Marc Bédarida, *Fernand Pouillon* (Paris: Éditions du Patrimoine, 2012); Fernand Pouillon en Jacques Lucan, *Fernand Pouillon, Architecte: Pantin, Montrouge, Boulogne-Billancourt, Meudon-La-Forêt* (Paris: Picard, 2003); Jean L. Bonillo, *Fernand Pouillon: Architecte Méditerranéen* (Marseille: Imbernon, 2001); Bernard F. Dubor en Fernand Pouillon, *Fernand Pouillon* (Paris: Electa Moniteur, 1986).

³ Philippe Panerai et al., *Urban Forms: The Death and Life of the Urban Block* (Oxford: Architectural Press, 2003).

⁴ In Marseille genoot Pouillon de bescherming van Auguste Perret, die de ultieme macht over het project had, en met wiens zegen hij het masterplan kon aanpassen: hij veranderde bouwhoogten en posities en voorzag andere betrokken architecten van schetsen. Zie voor een inleiding in de stedelijke dimensie van de architectuur van Perret ook: Joseph Abram, *Auguste Perret* (Gollion: Infolio, 2010).

urban context, Pouillon was faced with introducing the modern typologies of the slab or block into the remains of the historical city. In a context of scarcity of materials he was given the assignment to build a qualitative housing project at low cost. The programme consisted of 260 dwellings with, as everywhere in the old harbour of Marseilles, commercial functions and garages at ground level.

Architecture as urban fact

One of the most characteristic points of departure of the La Tourette complex is that Pouillon thought of it from the very beginning as an urban project. In contradistinction to the Unité d'Habitation, but also to many other mass housing projects in post-war France that followed, a model of single buildings in new green public spaces, the La Tourette project aimed to bring modernity into the historical urban tissue of Marseilles.³ For Pouillon the modern typology of the slab or tower block was not incompatible with the structure and elements of the traditional city. He shared this particular approach with his great master Auguste Perret, who had already illustrated in Le Havre that a powerful mediation between modern building methods and traditional urban figures could successfully be achieved.⁴

At La Tourette this attempt to create an urban figure is, first and foremost, recognisable in the master plan. Pouillon chooses here a composition of a courtyard with surrounding housing that is interrupted by an existing church and at particular points to create relations – through stairs and passages – with the existing urban geography. The housing around the courtyard is articulated as a combination of slabs and blocks in a tight, but not closed, formation. The height of the different elements is conceived of as an urban landmark. In several of Pouillon's sketches we see how he investigates the height of the tallest tower and its perception from across the bay. Through a combination of spatial composition, topography and picturesque technique he defines his La Tourette project as a calm and lively backdrop for city life, but also anchors it firmly in the historical city fabric and shape of Marseilles.

Reinventing Architectural Elements: The Arcade

Pouillon's relation to tradition, however, did not remain limited to the urban composition. In his project there is an attempt to connect the different buildings to the urban structure of the city through the use of various architectural elements. One such an element is the arcade at the foot of the project that articulates the transition from buildings to street. With its deep columns and broad passage-way, this contemporary stoa offers a cool and stripy rhythm of shadows. Much like the covered walkways in the Cistercian abbey, favourably described by Pouillon on several occasions, it occludes views

De herontdekking van architectonische elementen: de arcade

Pouillon's verhouding tot de traditie blijft niet beperkt tot de compositie van de stad. Hij probeerde de verschillende gebouwen van zijn project te laten aansluiten bij de stedelijke structuur door het gebruik van verschillende architectonische elementen. Een daarvan is de arcade aan de voet van het project, die de overgang tussen de gebouwen en de straat vormgeeft. Met zijn zware kolommen en brede doorgang creëert deze hedendaagse stoa een verkoelend streeppatroon van schaduwen. Net als de overdekte promenades van de Cisterciënzer abdij, die Pouillon vaak lovend heeft beschreven, biedt de gang omsloten doorkijken en creëert hij een sensatie van licht en diepte.⁵ Kenmerkend voor Pouillon is dat de arcade niet alleen verwijst naar een traditioneel stedelijk element dat een schaduwrijke uitbreiding van de straat vormt. Integendeel, in La Tourette is de galerij ook een ruimte die het woningprogramma aanvult en de moderniteit accommodeert. Zij biedt plaats aan de gebruikelijke rommel van functies en programma's waar architecten vaak zo moeilijk een plek voor weten te vinden: de garages, winkels en werkplaatsen die een belangrijke rol spelen in het moderne dagelijkse leven. Een conventioneel architectonisch element als de arcade maakt hier een modern architectonisch programma mogelijk, en wordt zo een drager van nieuwe architectonische betekenissen.

De herformulering van compositie: ritme, tektonische principes

*Uit welk materiaal de gevel ook bestaat – hout, steen, glas, ijzer – de module wordt altijd opgemerkt door het oog, en dus door de hersens, en biedt zo een ritme, een maat, een atmosfeer.*⁶

Pouillon's engagement met architectonische conventies beperkt zich niet tot nieuwe versies van bekende architectonische elementen als de arcade, maar wordt ook duidelijk in zijn herwaardering van

Fernand Pouillon in one of his housing projects near Paris
Fernand Pouillon bij een van zijn woningbouwprojecten in Parijs

and privileges the sensation of light and depth.⁵ But it is typical of Pouillon that the arcade is not only a reference to a traditional urban element that offers a shadowy extension of the street. On the contrary, in La Tourette the gallery is also used as a space that complements the housing programme and accommodates modernity. It contains the ordinary mess of the city – the functions and programmes that architects often find so hard to accommodate well: the garages, the shops and workshops that serve everyday modern life. As a conventional architectural element the arcade becomes here the accommodator of the modern architectural programme and the carrier of new architectural meanings.

Redefining Composition: Rhythm, Tectonic Principles

*Whatever the materiality of the façade might be – stone, brick, glass or steel – the module (la travée) is perceived by the eye, and thus by the brain. It imposes a rhythm, a scale, an atmosphere.*⁶

Pouillon's engagement with architectural convention reached beyond the redefinition of well-known architectural elements such as the arcade, and also involved a reevaluation of the notion of architectural composition. In the La Tourette housing project these investigations in architectural composition can be perceived in the rhythm, scale and tectonic articulation of the housing blocks that are as it were positioned on top of the arcade. The mass of the housing block shifts back and forth to create a little tower at the entrance steps and evolves into a larger tower at the other end of the project. Besides this formal differentiation in the building mass, Pouillon introduces a sophisticated play in the composition of the façade. The module (*travée*) of the building is kept consistent throughout the building mass but the rhythm of the windows alternates between wide and narrow. This combination of two architectural paces – one structural and the other compositional – allows Pouillon to create not only a lively variation, but also to thematise the relation between the urban scale and the architectural scale, between the form of the collective and that of the individual. At the level of the top floor, the tectonic articulation changes needlessly from the figure of a wall to

³ Philippe Panerai et al., *Urban Forms: The Death and Life of the Urban Block* (Oxford: Architectural, 2003).

⁴ In Marseilles Pouillon enjoyed the patronage of Auguste Perret, who held ultimate power over the project. With Perret's blessing he was therefore able to adjust the master plan: tweaking heights, positions and issuing sketches to the other

architects involved. For an introduction to the urban dimension in the architecture of Perret see: Joseph Abram, *Auguste Perret* (Gollion: Infolio, 2010).

⁵ Fernand Pouillon, *The Stones of the Abbey* (New York: Harcourt, Brace & World, 1970).

⁶ Ibid, 34.

het begrip architectonische compositie. In La Tourette wordt dit onderzoek naar architecturale compositie duidelijk in het ritme, de schaal en de tektonische articulatie van de woonblokken, die als het ware bovenop de arcade zijn ge-positioneerd. De massa van het woongebouw beweegt naar voren en naar achteren, vormt zo een torentje bij de toegangstrap en evolueert vervolgens in een grotere toren aan de andere kant van het project. Naast deze formele differentiatie in de bouw-massa speelt Pouillon een uitgekiend spel in de samenstelling van de gevel. De module (*travée*) van het gebouw blijft in het hele bouw-blok dezelfde, maar in het ritme van de ramen wisselen breed en smal af. De combinatie van deze twee architectonische tempi – de een constructief, de ander compositie-risch – maakt dat Pouillon niet alleen een levendige variatie tot stand kan brengen, maar ook de verhouding kan thematiseren tussen de stedelijke en de architectonische schaal, tussen de vorm van het collectief en die van het individu. Ter hoogte van de bovenste verdieping verandert de tektonische articulatie onopvallend van vorm: van een muur naar een draagconstructie van kolommen en balken. De resulterende loggia-achtige ruimte vormt een luchtige afsluiting van de bouw-massa.

Pouillon had ook grote belangstelling voor de materialiteit van de gevel, als een manier om zich te verhouden tot de bestaande conventies in het centrum van Marseille. In zijn aantekening voor woningbouwproject La Tourette schrijft hij: 'De architectuur (...) zal van steen zijn, met weinig openingen. De compositie zal, door de regelmatige belijning, zwaar zijn als een fortificatie. (...) Vierkante toren, ronde toren van de St. Jean die waken, klokkentoren die bidt, bewoonde toren die leeft.'⁷ Hoewel Pouillon uitdrukkelijk naar de materialiteit van verscheidene torens in het historische centrum van Marseille verwijst, worden de materialen van de gevel ook ingezet om nog een ander niveau van variatie te introduceren. Pouillon gebruikt een geel gekleurde natuursteen met ongepolijste snijvlakken, dikwijls in een metselverband zonder voeg. Hierdoor vertoont de gevel tegelijkertijd een helder ritme en een ruwe, rommelige textuur. Deze variatie wordt echter op haar beurt in toom gehouden door een doorlopende band met een ojiefprofiel boven elke woonlaag. Deze architectonische elementen voorzien de gevel van horizontale continuïteit en ritme, en benadrukken het sculpturale karakter van de bouw-massa.

Een aantal andere manieren om de conventies van compositie en tektoniek een plaats te geven, is te zien in de hogere toren aan de andere kant van de locatie, waar een aantal negentiende-eeuwse

⁵ Fernand Pouillon, *The Stones of the Abbey* (New York: Harcourt, Brace & World, 1970).

⁶ Ibid, 34.

⁷ Pouillon, *Mémoires*, op. cit. (noot 1), 114.

that of post and beam. As a result an attic-like space is created that ends the building mass in a light fashion.

Pouillon also had a great interest in the materiality of the façade, as a way to relate to the existing conventions of Marseilles' city centre. In the notes for the La Tourette project he writes: 'The architecture will be of stone, with few openings. The composition will, due to its regular lines be as heavy as a fortification. . . . Square tower, round tower of the Saint Jean that guards, bell towers that pray, inhabited tower that lives.'⁷

Though Pouillon refers explicitly to the materiality of several towers in the historical centre of Marseilles, the materials of the façade are also activated to introduce yet another level of variation. Pouillon uses yellow-coloured natural stone with simple cut reveals, which is mostly flush jointed. This offers the façade both a clear rhythm and a rough messy texture. In turn this variation is controlled by continuous ogee string courses above each dwelling level. These architectural elements introduce a horizontal continuity and rhythm in the façade, and underline the plasticity of the building mass.

Another set of attitudes to engage with the convention of composition and tectonics can be found in the higher tower at the far end of the site, where some nineteenth-century buildings survive. Here the basic components of the façade, the natural stone and the ogee string courses continue. However, the openings have now been widened and are stretching the tectonics of the wall into that of a frame. It is typical of Pouillon that he maintains a sense of ambiguity in this transition from a more traditional definition of the wall to the more modern one of the open grid. Hence, in his façade for the tower he defines the vertical and horizontal members too large to be merely a structural frame, he maintains the ogee string courses which belong to an architecture of the wall at every floor, and he gives the openings in the frame a very considered proportion. The result is a tower, five bays wide and seven bays deep, that refers in its materiality to the other towers of old Marseilles, but simultaneously allows the inhabitants of the 16 storeys to stay in contact with the new city life below.

Redefining Building Methods

For Pouillon, relating to convention went beyond compositional and tectonic rules and also encompassed building methods and processes. While a lot of his peers embraced – often rhetorically – what were considered innovative materials (concrete, steel) and building methods (prefabrication), he himself remained very interested in the use of natural stone. In his *Memoires* Pouillon recalls: 'The chapels of modern architecture have always accused me: being in tune with one's time implies building in concrete and steel, if you refrain you

gebouwen zijn blijven staan. De basiselementen van de gevel, de natuursteen en de ojiefband lopen hier door. Maar de openingen zijn hier breder en rekken de tektoniek van de muur uit tot een skelet. Typisch Pouillon, dat er in de overgang van een meer traditionele opvatting van de muur naar een moderner, open grid iets dubbelzinnigs blijft bestaan. Dat is de reden dat hij de verticale en horizontale elementen in zijn torengewel te groot maakt om alleen als structureel skelet te fungeren. En de reden dat hij vasthoudt aan de ojiefband die op elke verdieping bij de architectuur van de muur behoort, en dat de maatvoering van de openingen in het skelet heel nauwkeurig is. Het resultaat is een toren van vijf traveeën breed en zeven traveeën diep, die qua materiaal naar de andere torens van het oude Marseille verwijst, maar tegelijkertijd zorgt dat de bewoners van de 16 verdiepingen in contact staan met het nieuwe stadsleven beneden.

Bouwmethoden opnieuw bepaald

Pouillon's onderzoek naar architectonische conventie omvat niet alleen compositorische en tektonische regels, maar ook bouwmethoden en processen. Terwijl veel van Pouillon's collega's (vooral retorisch) openstonden voor wat zij als innovatieve materialen (beton, staal) en bouwmethoden (prefabricatie) beschouwden, bleef hij zelf zeer geïnteresseerd in het gebruik van natuursteen. In zijn *Memoires* schrijft Pouillon: 'De coterie van de moderne architectuur heeft het me altijd verweten: om eigentijds te zijn, moet je bouwen in beton en staal, anders tel je niet mee.'⁸ Deze verklaring kan worden opgevat als bewijs van het feit dat de architect bewust had gekozen zich te distantiëren van nieuwe bouwmaterialen en bouwmethoden, en als een strategie om zich een avant-garde positie te verwerven. Dit is echter maar het halve verhaal. Immers, de afhankelijkheid van natuursteen als belangrijkste bouw materiaal was ook het gevolg van de Franse bouwpolitiek. In de tien jaar na de Tweede Wereldoorlog deed de Franse regering veel moeite om voorgezaggde natuursteen als het

Fernand Pouillon with a collaborator in his office in Marseilles
Fernand Pouillon met een medewerker in zijn kantoor in Marseille

are not of importance.'⁸ This statement could be understood as a proof of how the architect had made an intentional choice to distance himself from new building materials and methods and as a strategy to acquire an avant-garde position. But this is only half of the story. After all, the reliance on natural stone as a main building material was also the result of French building politics. In the decade after the Second World War the French government made significant efforts to launch pre-cut natural stone as a main building material.⁹ Given the large need for building materials and the relative scarce availability, the French Ministry of Reconstruction aimed to turn stone into an industrial material that could be mass produced through efficient cutting processes, and applied as standard building elements. For this purpose, it subsidized stone quarries.

Though Pouillon never speaks in his *Memoires* of the role played by the Ministry and does not name the machine he developed with the quarries of Paul Marcerou to make quick cuts and cut stone in large quantities, his approach seems to have been in tune with these policies. However, the choice for stone by Fernand Pouillon seems ultimately also anti-industrial and thus at odds with the policies of the French State. After all, he was interested in the power of natural stone to offer collective buildings a certain perenniality: 'If I bring to the abbey proportions, harmony, the stone alone will keep her independent soul converted to order, it will remain as beautiful as a wild beast bristling.'¹⁰

Pouillon himself also related his motivation to use natural stone to the desire to become a truly modern architect, in a more fundamental way than through the application of a style. In elaborating the La Tourette project he would for the first time give a full-fledged impression of what such a modern approach to building methods might be. An initial part of this approach resided in the elaboration of a production technique that Pouillon developed together with Paul Marcerou, the owner of a Fontvielle stone quarry. This new technique consisted of adapting machines used to form steel and wood to cut stone. As a result of this technique it became possible to mine and shape the blocks of the Fontvielle quarry very finely, which allowed for a particular building technique, named 'ready-made' or 'prefabricated' stone by Pouillon.

The precisely defined building elements of natural stone were subsequently used in a building technique that Pouillon baptized *Pierre banchée*. This technique, with which Frank Lloyd Wright had

7
Pouillon, *Mémoires*,
op. cit. (note 1), 114.

8
Ibid., 45.

9
Danièle Voldman, *Fernand
Pouillon, Architecte* (Paris:
Ed. Payot, 2006), 113-136.

10
Pouillon, *The Stones of the Abbey*,
op. cit. (note 5), 47.

belangrijkste bouw materiaal te propageren.⁹ Door de grote behoefte en de relatieve schaarste van bouwmaterialen was het Franse ministerie van wederopbouw van plan om van natuursteen een industrieel product te maken: massaproductie door middel van efficiënte zaagprocessen zodat hij als gestandaardiseerde bouwelementen kon worden toegepast. Daartoe werden er steengroeven gesubsidieerd.

Hoewel Pouillon het in zijn *Memoires* niet heeft over de rol die het ministerie heeft gespeeld, noch over de machine die hij in de steengroeven van Paul Marcerou ontwikkelde om snel grote hoeveelheden natuursteen te kunnen ontginnen en verwerken, lijkt zijn benadering in lijn met dit beleid te zijn geweest. Maar Fernand Pouillon's gebruik van natuursteen lijkt uiteindelijk ook een keuze tegen de industrie te zijn geweest en als zodanig in strijd met het beleid van de Franse staat. Hij was immers geïnteresseerd in de mate waarin natuursteen collectieve gebouwen een zekere eeuwigheid kon verlenen: De proporties en harmonie van de abdij zullen door de ziel van de steen worden bewaakt.¹⁰

Volgens Pouillon hebben zijn motieven om natuursteen gebruiken ook te maken met zijn wens om, op een meer fundamentele manier dan door toepassing van een stijl, een echt moderne architect te worden. In de uitwerking van het La Tourette project zou hij voor het eerst een volwaardige indruk geven waartoe een dergelijke moderne aanpak van een bouw methode zou kunnen leiden. Bij de eerste stap ging het om een uitwerking van een productietechniek die Pouillon ontwikkelde samen met Paul Marcerou, de eigenaar van een steengroeve in Fontvielle. Voor deze nieuwe techniek werden machines voor de bewerking van staal en hout aangepast zodat er natuursteen mee kon worden verwerkt. Deze techniek maakte het mogelijk om de blokken uit de Fontvielle-groeve te hakken en heel precies op maat te maken, tot wat Pouillon *ready-made* of 'geprefabriceerde' steen noemde.

De heel precies bepaalde bouwelementen van natuursteen werden vervolgens gebruikt bij een bouwtechniek die Pouillon de naam *Pierre banchée* gaf. Deze techniek, waarmee Frank Lloyd Wright in de Verenigde Staten had geëxperimenteerd, gebruikt stenen platen als permanente bekisting.¹¹ Natuursteen wordt daarbij benut als bekistingsplaten en vervolgens gevuld met beton: de natuursteen blijft zichtbaar als afwerking van het interieur en exterieur van de gevel. Deze specifieke manier om natuursteen te gebruiken, zorgde dat er veel

8
Ibid., 45.

9
Danièle Voldman, *Fernand
Pouillon, Architecte* (Paris:
Éditions Payot, 2006), 113-136.

10
Pouillon, *The Stones of the Abbey*,
op. cit. (noot 5), 47.

11
Wright noemde dit *desert concrete*, een mix van cement en grote stukken rots die in een hellende muur werden gegoten. Zie: Meryle Secrest, *Frank Lloyd Wright* (New York: Knopf, 1992), 453.

been experimenting in the USA, consisted of using slabs of stone as permanent shuttering.¹¹ Natural stone would be put in place as a simple formwork and would subsequently be filled with concrete – leaving the natural stone as finishing for the interior and exterior of the façade. This particular use of natural stone massively reduced the material and labour involved in the formwork, and implemented the relatively cheap local material that was being industrialized by the French government in an innovative way. The result differs strongly from conventional cladding, with a delicious tension between mass and surface lining. The façade is completely without expression of lintels (as with ashlar) but equally without the a-tectonic feeling of a supported façade system.

In order to achieve this inventive use of materials, Pouillon also envisaged a new role for the architect. Sensing presciently that the architect's power was slipping away, his fondness for medieval craft led him to try and recover the synthetic, total mastery of the building process that he saw in the ancient architects: 'that thought simultaneously as an organizer, a financier, an engineer, an inventor and an artist.'¹² Pouillon's interpretation was to integrate the engineering consultants into his own office, to forge intimate links with suppliers, to buy materials directly and to take on more and more of the project management, to become a contractor and even an investor. For Pouillon this engagement with all aspects of the building process was not only necessary to control the building methods and process, but also to face the many challenges that modernity was offering. The architect facing modernity was given an extended role and only through this expanded professional role could the conventions of building be qualitatively redefined.¹³

Monumental (Re)Codification

*The more modest the housing, the more monumental the architecture should be.*¹⁴

A last convention that concerns Pouillon in the La Tourette project is that of monumentality. The discussions on monumentality were very charged in the post-war period. Sigfried Gideon, Josep Lluís Sert and Fernand Léger set the tone for that debate with their article 'The Nine Points of Monumentality' of 1943.¹⁵ If previously modern architects had engaged with questions of solving more immediate and mundane problems of housing and urbanism, the authors argued, it was the task of designers in the post-war period to reorganize community life through the planning and design of civic centres, monumental ensembles and public spectacles.

For Pouillon this question of the monumental was at the heart of his design approach. The

minder materiaal en mensen nodig waren om de arbeidsintensieve bekisting te maken en maakte tegelijkertijd innovatief gebruik van een goedkoop lokaal product dat de Franse overheid subsidieerde. Het resultaat verschilt sterk van conventionele gevelbekleding: er ontstaat een prettige spanning tussen massa en oppervlaktestructuur. De gevels, zonder de lateien bij normale gemetselde gevels, drukken niets uit, maar hebben ook niet de a-tektonische uitstraling van een vliesgevel.

Om tot dit inventieve materiaalgebruik te komen, diende de architect volgens Pouillon een nieuwe rol te gaan spelen. Hij dacht dat de macht van de architect zou wegglijden; zijn voorliefde voor middeleeuwse ambachtelijkheid bracht hem op het idee te proberen de synthetische, totale beheersing van het bouwproces die hij bij de oude architecten zag, nieuw leven in te blazen: 'simultaan denken als organisator, financier, ingenieur, ontdekker en kunstenaar'.¹² Pouillon werkte dit uit door ingenieurs te integreren in zijn eigen kantoor, nauwe banden te smeden met de leveranciers, materialen direct in te kopen, steeds meer van het projectmanagement naar zich toe te trekken en zelf aannemer en zelfs belegger te worden. Pouillon vond deze betrokkenheid bij alle aspecten van het bouwproces niet alleen nodig om de bouwmethoden en het bouwproces te controleren, maar ook om de vele uitdagingen van de moderniteit het hoofd te bieden. De met de moderniteit geconfronteerde architect had een grotere rol te spelen en kon de conventies van het bouwen alleen via deze uitgebreidere professionele rol opnieuw kwalitatief bepalen.¹³

De (her)codificatie van het monumentale

*Hoe bescheidener de woning, hoe monumentaler de architectuur dient te zijn.*¹⁴

Een laatste conventie waar Pouillon in het La Tourette-project mee te maken had, is die van de monumentaliteit. Na de oorlog was de discussie over monumentaliteit sterk beladen. Sigfried Gideon, Josep Lluís Sert en Fernand Léger gaven met hun artikel 'The Nine Points of Monumentality' uit 1943 de toon van het debat aan.¹⁵ Waar moderne architecten zich eerder hadden bezig gehouden met het oplossen van meer directe en alledaagse problemen met betrekking tot huisvesting en stedenbouw, zo redeneerden de auteurs, was het in de naoorlogse periode de taak van de ontwerper het gemeenschapsleven te reorganiseren door de planning en het ontwerp van openbare centra, monumentale ensembles en openbare evenementen.

Voor Pouillon vormde de vraag naar de monumentaliteit de kern van zijn ontwerpbenadering. De vraag hoe een moderne monumentaliteit, opgevat als een volwaardige collectieve dimensie, kan worden bereikt in massawoningbouw stond cen-

question of how to offer a modern monumentality, understood as a full-fledged collective dimension, to a mass housing project was central in various projects. In the La Tourette housing project in Marseilles this monumentality is achieved by making the project part of the existing figure of public spaces and of the urban topography that it crowns. Acculturated to the materiality of the old city centre, La Tourette is articulated as a proud urban formation that overlooks the harbour and bay of Marseilles with a certain force and dignity.

But also at a smaller scale level a variety of architectural elements come to give the buildings an extra radiance and collective meaning. At the communal entrances, voluptuous and almost archaic ceramic sculptures by artist Jean Amado sit within a glazed over-scaled doorway. At key moments, a column of balconies made of oar-shaped timbers form little tower-like accents. A large trellis screen forms a set of loggias to the apartments, and the balustrades are varied slightly across the blocks – using a variety of wooden ladder styles in different combinations. Learning from Maghrebian architecture and working closely with artists, this eclectic use of ornament and variation could be considered superfluous, but is here a clever use of resources that provides a collective unity without uniformity – to be perceived at all scale levels.

Reconstructing Conventions

The project for the La Tourette housing project in Marseilles illustrates Fernand Pouillon's complex attitude towards conventions. For the French architect conventions were not only related to architectural composition, but also to typology, materiality and construction method. In Pouillon's La Tourette housing project in Marseilles all of these conventions are critically questioned and even deconstructed, but only to be immediately reconstructed in new ways.

This is most probably one of the most characteristic aspects of Pouillon's architecture: that conventions are not looked upon as static standards or norms, but rather as thought frames that have a certain openness for interpretation to them, while being strongly located in architectural and everyday traditions of conceiving, composing and build-

11 Wright called this 'desert concrete', a combination of cement and large chunks of rock, poured into a slanting wall. See Meryle Secrest, *Frank Lloyd Wright* (New York: Knopf, 1992), 453.

12 Pouillon, *Mémoires*, op. cit. (note 1), 102.

13 See for instance: Edward Eigen and Joan Ockman, *Architecture Culture, 1943-1968: A Documentary Anthology* (New York: Rizzoli, 1993).

13 Ultimately this total integration of the supply chain, or rather the temptation and pressures it offered up, would lead to Pouillon's downfall and imprisonment.

14 Pouillon, *Mémoires*, op. cit. (note 1), 109.

15

See for instance: Edward Eigen and Joan Ockman, *Architecture Culture, 1943-1968: A Documentary Anthology* (New York: Rizzoli, 1993).

traal in diverse projecten. In woningbouwproject La Tourette in Marseille wordt deze monumentaliteit bereikt door het project deel te laten uitmaken van het bestaande geheel van openbare ruimten en de stedelijke topografie, waar het bovendien torent. La Tourette is cultureel verweven met de materialiteit van het oude stadscentrum en gearticuleerd als een trotse stedelijke formatie die met een zekere kracht en waardigheid uitkijkt over de haven en de baai van Marseille.

Maar ook op kleinere schaal geeft een verscheidenheid aan architectonische elementen de gebouwen extra uitstraling en collectieve betekenis. Bij de gemeenschappelijke entrees staan voluptueuze en bijna archaische keramische sculpturen van kunstenaar Jean Amado binnen de glazen, bovenmaatse deuropeningen. Een zuil van balkons, gemaakt van vinvormige houten spanten vormen kleine, torenachtige accenten. Op een ander punt creëert een grote trellis een reeks loggia's bij de appartementen en de balustrades van de woongebouwen verschillen telkens een beetje door een combinatie van verschillende houten stijlen. Deze referenties aan de architectuur uit de Maghreb, de nauwe samenwerking met kunstenaars en het eclectische gebruik van ornament en variatie zou je als overbodig kunnen beschouwen, maar bij Pouillon gaat het eerder om een intelligent gebruik van middelen die een collectieve eenheid zonder uniformiteit realiseert en die op alle schaalniveaus kan worden waargenomen.

De reconstructie van conventies

Het woningbouwproject La Tourette in Marseille is illustratief voor Fernand Pouillon's gecompliceerde houding ten opzichte van conventies. Volgens de Franse architect hadden conventies niet alleen te maken met architectonische compositie, maar ook met typologie, materialiteit en bouwmethoden. In Pouillon's woningbouwproject La Tourette in Marseille worden al deze conventies kritisch onderzocht en zelfs gedeconstrueerd, maar alleen om hen onmiddellijk daarna te reconstrueren.

Hoogst waarschijnlijk is dit een van de meest karakteristieke aspecten van de architectuur van Pouillon: conventies worden niet beschouwd als statische standaarden of normen, maar eerder als denkbeelden die op een open manier geïnterpreteerd kunnen worden, en intussen sterk zijn geworteld in de architectonische en alledaagse tradities waarmee de gebouwde omgeving is geconci-

12 Pouillon, *Mémoires*, op. cit. (noot 1), 102.

13 Uiteindelijk zou deze totale integratie van de productieketen, of liever gezegd de verleidingen en druk die deze met zich meebracht, tot Pouillon's val en gevangenisstraf leiden.

14 Pouillon, *Mémoires*, op. cit. (noot 1), 109.

15 Zie bijv.: Edward Eigen en Joan Ockman, *Architecture Culture, 1943-1968: A Documentary Anthology* (New York: Rizzoli, 1993).

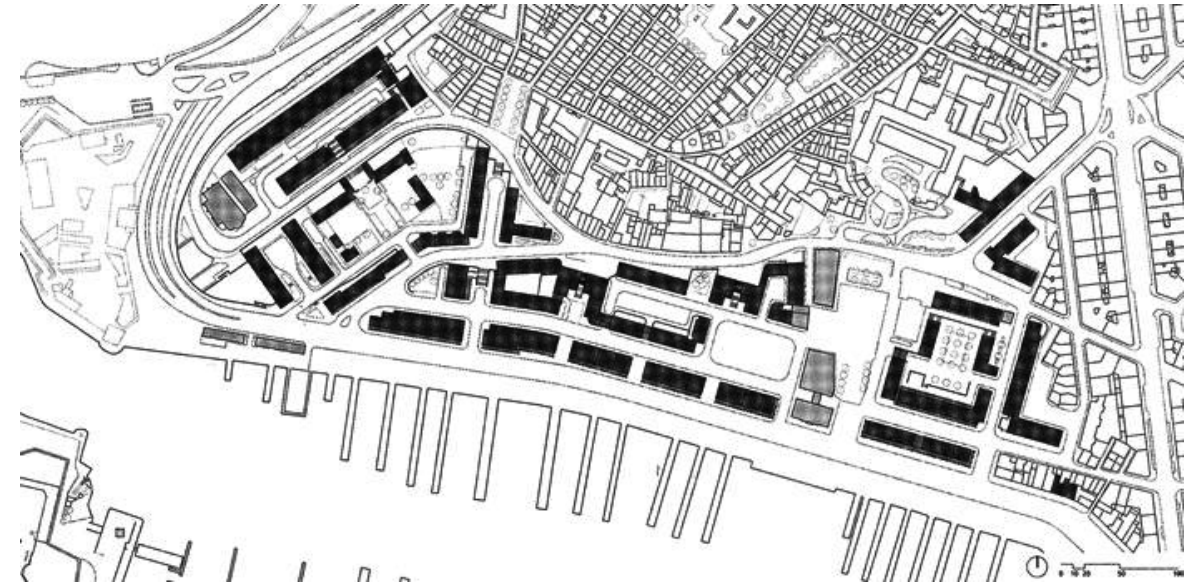
ing the built environment. Hence this engagement with convention is a choice with regard to the depth of the tradition, but it is also a choice of professional posture. The task of the architect was, for Pouillon, not the complete refusal of convention nor its complete embracement, but rather a subtle 'discovering of the order to prepare the future'.¹⁶

eerd, gecomponeerd en gebouwd. Vandaar dat zijn bemoeienis met conventies niet alleen een keuze met betrekking tot de diepte van de traditie is, maar ook een keuze voor een professionele houding. Volgens Pouillon was het niet de taak van de architect de conventie volledig af te wijzen, noch haar volledig te omarmen, maar eerder op subtiële wijze 'de orde te ontdekken om zich op de toekomst te kunnen voorbereiden'.¹⁶

Vertaling: InOtherWords, Maria van Tol

16
'retrouver l'ordre pour préparer l'avenir'. Voldman, *Fernand Pouillon*, op. cit. (note 9), 298.

16
'Retrouver l'ordre pour préparer l'avenir', in: Voldman, *Fernand Pouillon*, op. cit. (noot 9), 298.

Fernand Pouillon, La Tourette, Marseilles Marseille, 1943-1953. Master plan Masterplan

Fernand Pouillon, La Tourette, Marseilles Marseille, 1943-1953. De collonade of the project from the street De kollonade van het project vanaf de straat
Photo Foto Jacqueline Poggi

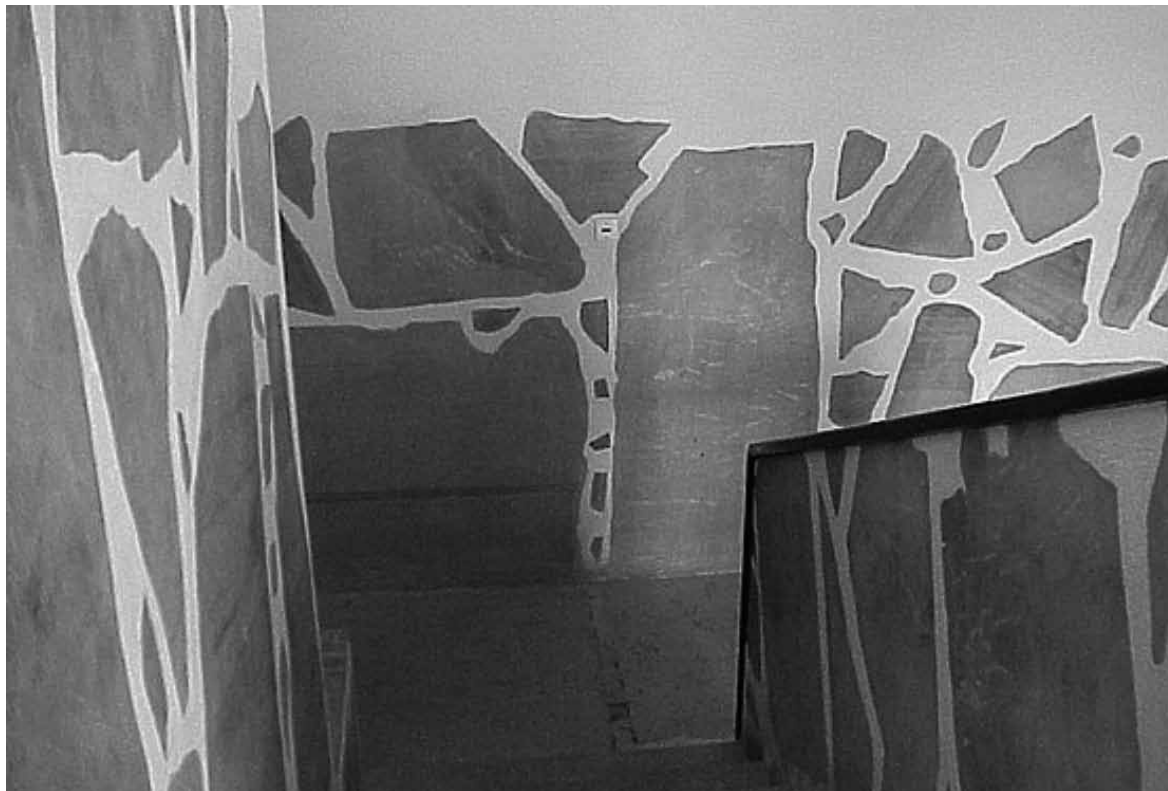
Fernand Pouillon, La Tourette, Marseilles Marseille, 1943-1953. Overview Overzicht. Photo Foto Jacqueline Poggi

Fernand Pouillon, La Tourette, Marseilles Marseille, 1943-1953. Balconies made of oar-shaped timbers
De balkons gemaakt van vinvormige houten spanten. Photo Foto Jacqueline Poggi

Tower with the tectonics of a frame De toren met de tektoniek van een skelet. Photo Foto Jacqueline Poggi

Fernand Pouillon, La Tourette, Marseilles Marseille, 1943-1953. Small-scale architectural elements by Jean Amado
 Kleinschalige architectuurelementen door Jean Amado. Photos Foto's Jacqueline Poggi

Fernand Pouillon, La Tourette, Marseilles Marseille, 1943-1953. The south façade with yellow-coloured natural stone and simply cut reveals
 Zuidgevel uit geelgekleurde natuursteen met ongepolijste snijvlakken. Photo Foto Jacqueline Poggi